

Я. Дашкевич

ВІРМЕНСЬКА ЦЕРКОВНА АДМІНІСТРАЦІЯ В УКРАЇНІ. ПОЧАТКОВИЙ РОЗВИТОК

Вірменія за кілька тисяч кілометрів від України, за Кавказьким хребтом – за загальним переконанням уже Азія (за моїм, однак, це не цілком так), та Україна – країна Східної чи, як тепер уже залюбки кажуть, Центрально-Східної Європи. Що при таких географічних віддальх могло бути спільного між ними, тим більше в минулому, коли ці останні були набагато довшими, ніж тепер? Ну були колись вірмени у містах України, але чи можна говорити про цілу систему їх організованого життя – тим більше церковного, в Україні? Невже у них було настільки багато храмів, що існувала підстава для створення сітки церковної адміністрації, – яка мусила функціонувати довгий час і, зрозуміло, ефективно? Й як, чому виникла така адміністрація в Україні?

Вірмени десь тисячу років тому охоплювали площею свого компактного розселення принаймні у п'ять разів більшу територію від сучасної їхньої держави. Країна з багатою та складною історією, всебічно розвиненою культурою, самобутнім духовним життям, яке, зрештою, зробило Вірменію першою країною в світі, що прийняла християнство як державну релігію. Країна, розташована на торговельних шляхах між Середньою й Малою Азією з їх продовженням у Південно-Східну Європу, давно стала посередником у міжнародній і міжконтинентальній торгівлі з розвиненим землеробством та ремеслом не лише для власного вжитку, а й для експорту.

Тому Східна Європа досить рано ввійшла в ареал торговельних контактів Вірменії. Спершу почав інтенсивно діяти волзький шлях, з'єднаний з Каспійським морем, яке один час було відоме під назвою “Вірменського”. Інший шлях на північ пролягав через Чорне море – Кримський (за пізнішою назвою) півострів – і під'єднувався до стародавньої дороги “з варяг у греки”. Крим у свою чергу став відомим під назвою “морської Вірменії”. Це події IX–X–XI століть. Торгівля була дуже прибутковою: з півночі йшли хутра, бурштин, а з півдня – предмети розкоші, килими.

Наукові спостереження довели, що в середньовіччі одночасно з просуванням купецтва, заснуванням їхніх факторій поширювалися релігійні ідеї, первісним носієм яких воно було. Тому з великою дозою ймовірності можемо говорити про елементи християнського вірменського прозелітизму – позавізантійського та навіть антивізантійського – у Східній Європі. Недаремно київські церковні кола з підозрінням ставилися до вірменів, після того як вони заснували свою факторію в Києві (це було десь у X–XI ст.), а єпископи й митрополити (майже всі, як правило, грецького походження) періодично таврували їх як еретиків.

Міграція вірменів на територію сучасної України з Кримом включно була викликана не лише економічними стимулами. Воєнне лихоліття, яке звалилося на Закавказзя (турки-сельджуки в XI ст., монголо-татари у XIII ст.), стало поштовхом до нових переселенських потоків, що проявилось в постійних по суті мікроміграціях, які періодично посилювалися або вщухали, з однією особливістю: це не були мандрівки злиденних біженців, що рятували лише своє життя. Шлях для такої втечі був надто далекий – він вимагав коштів. На Русь-Україну прибували в основному заможні переселенці, багаті купці, ремісники, а разом з ними – представники освіченого духовництва, носії інших “інтелігентних” (говорячи сучасним терміном) професій – лікарі, переписувачі книг, мініатюристи.

Так формувалися початки вірменського церковного життя в Україні (бо переселенці вимагали духовної опіки), яке через певний час досягло такого рівня, що стало необхідним створення власної адміністрації на чолі з архієпископами й єпископами, з розвиненою сіткою парафій та священників, монастирів, парафіяльних шкіл, церковних братств, братських банків тощо.

Найстарішим вірменським духовним центром у Давній Русі був Київ. Переконливі писемні докази існування вірменської громади в цьому місті у XI ст. – ціле оповідання про лікаря-вірменина і його єдиновірців у “Кієво-Печерському патерику”. В домонгольський період безпосередньо з давньоруської мови було перекладено “Сказання про священомучеників Бориса й Гліба” та внесено цю розповідь до вірменської четьїмінеї (гайсмавурк). Вірменський квартал існував на Подолі, там була церква і там, мабуть, ще у домонгольський період знаходився осідок вірменського єпископа. Так свідчить не лише пізніша традиція й відомості, що збереглися про останнього київського вірменського єпископа Якоба з XIV ст. (згадки 1370–1371 рр.). Якщо в зруйнованому та зведеному до рівня невеликого поселення Києві, розташованому майже на самому кордоні з татарським степом, до 1380 р. офіційно була резиденція єпископа, то неймовірно, що ця кафедра виникла у період занепаду міста. Це був релікт кращих часів періоду домонгольського розквіту. Київ, чи згідно з більшістю вірменських джерел, Манкерман, отже, був першим вірменським церковним адміністративним центром на Русі найімовірніше ще з домонгольського (до 1240 р.) часу. З 1380 р. Київська єпархія була підпорядкована Львову, але єпископ останнього час від часу користувався також титулом київського. Литовсько-польські війська спалили київську церкву 1651 р. А самих вірменів було вигнано з Києва, згідно з указом московського царя, в 1660 р. за підтримку українського гетьмана Івана Виговського. Так закінчилося півтисячоріччя вірменського духовного життя у Русі-Україні.

Другим адміністративним центром вірменської церкви в післямонгольський період став Львів – певний час (у першій половині XIV ст.) столиця Галицько-Волинської держави. Епіграфічні дані (надмогильний камінь 1277 р.) засвідчують існування тут вірменської колонії в кінці XIII ст. Вірменська дільниця

виникла довкола церкви св. Анни, біля підніжжя Замкової гори. Там незабаром утворився цілий сакральний комплекс: дві вірменські церкви і поруч – монастир. Цей комплекс не дійшов до наших днів. Він був розібраний у кінці XVIII ст. З початкової історії вірменської єпархії в Львові збереглися дуже цінні оригінальні писемні документи кінця XIV – початку XV ст. та хронікерські нотатки. У фундаційній грамоті новозбудованого кафедрального собору 1363 р. (який зберігся досі) згадується не лише далекий католикос й місцевий єпископ (без імені – мабуть, престол був тоді вільним) і його намісник – авакерец, а також ігумен монастиря – абега. В кондаку католикоса Месропа I 1364 р. зазначається про призначення нового львівського єпископа Григора. Там же згадується, що раніше єпископа вірмени обирали на місці самі, а тепер його призначає католикос з Сіса (теперішній Козан у Туреччині). Львів титулується митрополією (“матір’ю міст”), королівською митрополією, що було спадщиною періоду Галицько-Волинської держави, і посередньо підтверджує існування там єпископства також у попередній час. Відома серія дальших кондаків католикосів з 1374, 1380, 1383, 1388 рр. У них частково перелічуються парафії, підпорядковані Львову. Ось вони: в 1364 р. – Львів та Володимир (відповідно столиці Галицького й Волинського князівств) з їхніми уділами (парафії на їх території не перелічуються), а також Луцьк; у 1380 і 1383 рр. – Львів, Луцьк, Київ; у 1388 р. – Львів, Серет, Сочава, Кам’янець, Луцьк, Володимир, Ботин (тепер Ботошан), Молдавія в цілому, а також Енкі Салай (тобто “Нове Село” – місцевість у Волощині, заснована, найімовірніше, вихідцями з Поділля, вигнаними відтіля литовцями після битви над Синьою Водою 1363 р.). Як видно, кондак 1386 р. мав остаточно закріпити за Львовом велику територію з вірменськими колоніями, розташованими тоді на території чотирьох держав: Польщі (Львів), Литви (Луцьк, Володимир, Кам’янець, Київ), Молдавії (Серет, Сочава, Ботин Торг) та Волощини (Енкі Сала). Характерно, з іншого боку, що територія Львівської єпархії 1388 р. охоплювала по суті землі Галицько-Волинської держави часів домонгольської навали. Консерватизм церковної адміністративної системи відомий, і тому проекція на кінець XIII – першу половину XIV ст. цілком можлива. Велика територія, підпорядкована Львівській єпархії, свідчить про вагомість львівського духовного центру в той час. Єпархія у межах 1388 р., однак, виявилася недовготривалою, бо 1401 р. було створене єпископство в Сочаві, якому підпорядкувалися (чи були підпорядковані) колонії в Молдавії й Волощині.

Так чи інакше, Львівське єпископство (пізніше архієпископство) виявилася найстабільнішим. Воно поступово розширювало мережу своїх парафій, яких налічувалося близько двадцяти (кінець XVI – початок XVII ст.). Однак 1630 р. відбувся розкол через формальне прийняття унії єпископом Миколою Торосовичем (Ніколою Торосяном). Ечміадзін у 1633–1653 рр., аж доки не було укладено компроміс у Стамбулі між ним і уніатським Львовом, призначав одночасно своїх єпископів. В умовах церковного двовладдя їм рідко вдавалося здійсню-

вати свою юрисдикцію у Львові й за його межами, хоча фактично унія в парафіях поза цим містом (з Кам'янцем включно) була запроваджена лише у 60-х рр. XVII ст. Як відомо, львівське вірмено-католицьке архієпископство було ліквідоване насильно після арештів його ієрархів органами НКВС у 1945 р.

На території українських земель ще кілька вірменських духовних центрів епізодично перетворювалися в єпископські резиденції. Необхідно торкнутися відомостей тих джерел, що стосуються Луцька, Кам'янця (тепер Кам'янця-Подільського), Білгорода (Аккермана, тепер Білгорода-Дністровського) і Сочави (Сучави).

Луцьк вважався столицею вірменського єпископа за традицією, що зберігалася у Львові в другій половині XVII ст. Луцька парафія згадується у ряді кондаків католикосів (1363–1386 рр.). Вірменський собор св. Степанноса було збудовано в 1376–1378 рр. Рештки його у по-варварському переробленому стані збереглися досі (тепер це житловий будинок). Вірменські єпископи згадуються в 1429 і 1437 р. (без імені). У цьому, останньому році київський великий князь Свидригайло подарував село під Луцьком – Цеперів (у грамоті Цепорово) вірменському єпископові. В першій половині XVII ст. нечисленна луцька вірменська громада віддала себе під захист (разом з цим селом) львівській громаді.

Наскільки тривалим був єпископський престол у Луцьку й яка територія йому підпорядковувалася, з'ясувати не вдалося.

Кам'янець практично постійно згадувався в титулатурі львівських вірменських єпископів (архієпископів), що мало свої підстави. Кам'янецька вірменська громада посилала своїх представників на вибори (чи на підтвердження виборів) єпископа в Львові. Останній мав свою резиденцію також у Кам'янці та, за звичаєм, повинен був кожного року відвідувати місто і зупинитися в ньому на певний час. Є одна джерельна згадка про кам'янецького єпископа 1439 р. Але сумнівно чи був Кам'янець будь-коли незалежним від львівського ієрарха. Лише під час захоплення Поділля й у тому числі цього міста турками (1672–1699 рр.) у ньому перебував вірменський, підпорядкований Ечміадзину єпископ (згаданий у 1683–1686 рр.), що мало також засвідчити опозиційність подільських вірменів до львівського вже вірмено-католицького архієпископа.

Певною мірою спадкоємцем кам'янецьких адміністративних традицій стало вірмено-католицьке єпископство в Могилеві над Дністром, створене після захоплення Правобережжя України Росією. Воно проіснувало від 1806 до 1855 р., коли було ліквідоване російською владою. Кафедральний собор зруйнували у 30-х рр. XX століття.

Для другої половини XVII ст. є дані про єпископство в Білгороді. 1460 р. згадується єпископ цього міста Нікогос. У 1484 р., після здобуття Білгорода турками, основну масу вірменів вивезли до Стамбула. Після цього відомостей про

постійний єпископський престол у місті розшукати не вдалося, хоча вірменська колонія в Білгороді відродилася разом зі своїми церквами.

Повноцінною і тривалою єпископською столицею була Сочава, розташована у XV–XVIII ст. на українських етнічних землях Молдавського князівства. Єпископство в Сочаві (тоді столиці Молдавії, пізніше перенесеної до Ясс) виникло 1401 р., згідно з грамотою молдавського господаря Олександра Доброго. Першим єпископом став Говганнес. Майже безперервний ряд вірменських єпископів у Сочаві (певний час у Яссах) можна реконструювати до середини XVIII ст., причому, починаючи з кінця XVII ст., не раз повторювалися спроби перетворити єпископство на вірмено-католицьке з підпорядкуванням його архієпископству, вже уніатському, в Львові.

У юрисдикцію сочавського єпископства перейшли на початку XV ст. розташовані на території Молдавії та Волощини парафії в Сочаві, Сереті, Ботині й Енкі Сала, відомі з кондака 1388 р. Пізніше, з посиленням вірменської міграції до Молдавії (XVI – перша половина XVII ст.), мережа парафій там значно розширилася.

На закінчення слід сказати про причини упадку добре організованої та розгалуженої адміністрації вірменської церкви в Україні.

Необхідно говорити, очевидно, про різні причини, зокрема демографічні. Зупинюся на церковних. Це було перш за все намагання Риму підпорядкувати собі вірменську церковну ієрархію шляхом унії, яка, однак, завжди виглядала як повне підпорядкування (а не рівноправний союз). Рим був зацікавлений у поширенні свого впливу на Схід, особливо в період турецької агресії у Середній Європі в XVII ст. А підпорядкування вірменської церкви в Україні й Польщі, здавалося, могло відкрити шлях на Схід. Необхідно відверто сказати, що Рим слабо орієнтувався в існуючій там релігійній і національній ситуації, а у його просуванні на Схід постійно панували нетолерантні фундаменталістичні тенденції. Нічого не навчили Рим невдачі з XIV–XV ст., коли саме його фундаменталізм довів до конфліктів у вірменському середовищі в Поволжі (у Сараї – в столиці Золотої Орди на Волзі), у Криму (в Кафі, сьогоднішній Феодосії), врешті, у Києві. Доходило до одночасного висвячення двох єпископів – проримської та антиримської орієнтації (наприклад, у Кафі, що спричинилося внаслідок цього до упадку міста 1475 р., бо вірменське населення, яке зазнало релігійних переслідувань з боку латинян, відмовилося обороняти його) або до усунення проримського єпископа (як у Києві 1371 р., що й призвело пізніше до скасування єпископської кафедри в місті). У Львові перехід єпископа Миколи Торосовича до унії довів до вірменських погромів, організованих польськими католиками, до насильницького захоплення церков, до завзятої внутріполітичної боротьби, що викликала економічний занепад колонії та еміграцію основної маси вірменів до толерантнішої Молдавії, а відтіля (вже внаслідок переслідувань православними молдаванами) – до Трансильванії, де їх потомки збереглися і досі. Спо-

дівання частини вірменського суспільства на те, що унія з Римом сприятиме утворенню активної Антитурецької ліги й, як наслідок, звільненню Вірменії від османського гноблення, виявилися марними.

Остаточо відбулася латинізація вірмено-католицької церкви в Україні, поступова втрата національної самосвідомості, асиміляція її вірних, полонізація у великих містах, українізація в містечках та по селах.

Негативна сторона діяльності римо-католицьких місій у вірменському середовищі як в Україні, так і у сусідніх регіонах (Молдавія, Крим, Поволжя) проявилася зокрема в тому, що, працюючи серед віруючих хоча й іншого, але все ж таки християнського обряду (а не серед язичників та нехристиян, що мало б бути першочерговим завданням місіонерів), вони у погоні за ересями вносили розкол до вірменських громад, зменшували їхню здатність опору як проти іновірського, так і проти іншого, невірменського оточення. Релігійна асиміляція через унію відкрила ворота для денационалізації. В цьому відношенні результати вірменської унії виявилися фатальними з національної точки зору. В умовах України вони не сприяли утворенню національної вірменської уніатської церкви. У цьому проявилася основна відмінність від тих результатів унії, до яких дійшли західні українці – галичани, перетворюючи, врешті-решт, у XIX–XX ст. греко-католицьку церкву в свою, національну.

Рівень розвитку вірменської церковної організації (доунійного періоду) – це одночасно показник національної консолідації. Незважаючи на те, що в середовищі вірменських громад, особливо тих, які були центрами єпископств, відбувалися тертя й суперечки між духовними та світськими силами (традиційно для давніх східних церков перевага часто була на боці світських, що було пов'язане з умовами існування громад, тривалими часом періодами незаміщених єпископських престолів), зовні вони демонстрували єдність й стійкість. Символічним для вірменських громад України стало те, що у вигляді геральдичного знаку вони використовували зображення Божого ягняти – релігійна символіка функціонувала одночасно як національна.

Розвиток, а у певному відношенні й розквіт вірменської апостольської церковної адміністрації як репрезентанта в Україні своєї нації у XIV–XVII ст. доводить, що тоді існувало велике міцне та стійке інонаціональне суспільство в Україні, яке внесло значний вклад в економіку (торгівлю, ремесло) і культуру (художнє ремесло, імпорт мистецьких виробів зі Сходу) своєї новоприбраної батьківщини, розвивало одночасно власне релігійне, духовне, господарське життя.

Ми тепер досить некритично захоплюємося Заходом фальшиво ідентифікуючи Схід з Північчю, тобто з Росією. Україна була й залишається країною між Заходом та справжнім Сходом. Не треба забувати, що з християнського Сходу вона почерпнула багато доброго. Як від самих вірменів, так і при їхньому посередництві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про вірменський прозелітизм див.: Дашкевич Я. Русь і Вірменія. Конфесійні і культурні контакти IX – першої половини XIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 170–174.

2. Текст: Абрамович Д. Києво-печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – К., 1931. – С. 128–132. Підсумки інтерпретації: Dachkevuytch Ya. Les Armeniens à Kiev (Jusqu'a 1240). – 2 ème p. // Revue des études armeniennes. N. S. – Paris, 1975–1976. – Т. 11. – Р. 327–330.

3. Вірм. текст: Le synaxaire armenien de Ter Israel / Publ. et trad. par le G. Bayan // Patrologia orientalis. – Paris, 1930. – Т. 21 – Р. 397–403, 770–774. Інтерпретація: Dachkevuytch Ya. Les Armeniens... // ... 1975–1976. – Т. 11. – Р. 346–375.

4. Про київського єпископа див.: Dachkevuytch Ya. Les Armeniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIII a XVII siècle // Armenian Studies, Etudes armeniennes. In memoriam Haig Berberian. – Lisboa, 1986. – Р. 189–192.

5. Згідно зі збереженим кондаком 1380 р. Див.: Alisan L. M. Kamenic. Taregirk hayoc Lehastani ew Rumeniou hawastceay yaweluacovk. – Venetik, 1896, – Р. 218 [Кам'янець. Літопис вірменів Польщі й Румунії з додатком першоджерел].

6. Наприклад, 1380 р. Див.: Alisan L. M. Kamenic... Р. 218; також 1516, 1562, 1579 та 1606 рр., див.: Obertynski S. Die Florentiner Union der polnischen Armenien und ihr Bischofskatalog. – Roma, 1934. – S. 50, 53, 58, 60.

7. Про спалення церкви: Z obozu litewskiego pod Kijovem. d. 22 Aug. r. 1651 // Grabowski A. Starozitności historyczne polskie. – Kraków, 1840. – Т. I. – S. 339.

8. Виклад змісту указу: Берлинський М. Історія міста Києва // Київська старовина. Щорічник. – К., 1972. – С. 151.

9. Див.: Roska S. Zamanakagrutwn kam tarekank ekelecakank. – Vienna, 1964. – Р. 136 [Хроніка або церковні аннали].

10. Фундаційна грамота 1363 р. про собор у Львові “в мурах” нового міста, вірм. текст: Kiwer S. A. Asxarhagrutwiwn coric masanc asxarhi. Asioy, Ewropioy, Aprikiou ew Amerikouy. – Venetik, 1802, – М. 2, hat. 2. – Р. 133–134. [Географія чотирьох частин світу. – Ч. 2. – Т. 2].

11. Кондак 1364 р., вірм. текст див.: Alisan L. M. Kamenic... – Р. 5–8.

12. Кондак 1383 р., вірм. текст див. там же. – С. 217–220.

13. У своїх попередніх працях я помилково ідентифікував топонім Енкі Салай з Енкі Сарай (тобто з Новим Сараєм на Волзі) й робив неправильні висновки про межі львівської єпархії. Див.: Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – К.,

Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 10,13.

14. Кондак 1388 р., вірм. текст див.: Alisan L. M. Kamenic... – P. 9–13.

15. Молдавський воевода Петро I грамотою 1384 р. підпорядкував вірменів Молдавії львівському вірменському єпископству. Виклад змісту грамоти: Barasz S. *Rys dziejów ormiańskich*. – Tarnopol, 1869. – S. 107.

16. Arakel Dawrizes. *Patmutwn*. – 3 tragr. – Valarsapat, 1896. – P. 383; Аракел Даврижеци. Книга историй / Пер. Ханларян Л. А. – М., 1973. – С. 302.

17. Традицію записав Л.–М. Пиду де Сент-Олон. Див.: Pidou A. M. *Krótká wiadomość o obecny m stanie, początkach i postępie misji apostołskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczy nie i sąsiednich krajach...* // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1876. – Т. 2. – S. 14.: “Місто Луцьк після Києва є столицею вірменського архієпископства”.

18. Колофон 1378 р. про посвячення собору в Луцьку, італ. переклад: Petrowicz G. *I primi due ardiscovi armeni di Leopoli* // *Orientalia Christiana Periodica*. – Roma, 1967. – Vol. 33, fasc. – I. – P. 111.

19. Див.: Dlugoscius J. *Historiae Poloniae libri XII*. – Cracoviae, 1877. – Т. 4. – P. 362.

20. Надання Цеперова 1437 р. див.: Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свидригайла і Жигимонта Кейстутовича // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 115. – С. 19.

21. Церкву св. Нікогоса в Кам'янці збудовано в 1394–1398 рр. Див. колофон 1394 р.: Alisan L. M. Kamenic... P. 160; дарча грамота барона Сінана 1398 р.: Muller F. *Zwei armenische Inschriften aus Galizien und die Grundungsurkunde der armenischen Kirche in Kamenec-Podolsk* // *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. – Wien, 1896. – Bd. 135. – S. 5–7.

22. Див.: Cocquelines C. *Bullarum, privilegiorum de diplomatum Romanorum pontificum amplissima collectio*. – Romae, 1740. – Т. 3, vol. 3. – P. 28.

23. Про вірменського єпископа в Кам'янці під час турецького панування див.: Pidou A. M. *Krótká wiadomość...* S. 19, 20, 99; *Obszerna wiadomość o połączeniu narodu ormiansko-polskiego z kosciolem rzymskim* // *Źródła dziejowe...* – Т. 2. – S. 143, 157, 199, 216.

24. Див.: Григорян В. *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*. – Ереван, 1980. – С. 169–171.

25. Колофон 1460 р., див.: Siruni H. Dj. “*Tara vovodului Stefan*” (*Pemarginea unui manuscript armenesc scris in 1460 la Cetatea-Alba*). – București, 1941. – P. 22–25, facsim.

26. Изольована згадка про єпископа 1646 р. див.: Urechia V. A. Codex Bandinus. Memoriu asupra scripei lui Bandinus dela 1646, urmatu de textu insotiltu de acte și documente // *Analele Academiei Romane*. – București, 1895. – Т. 16 (1893–1894). *Memoriile sectiuni istorice*. – P. 203.

27. Укр. текст: Panaitescu P. P. Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401) // *Revista istorica romana* – București, 1934. – Vol. 4. – P. 45, facsim.

28. Див.: Richard J. *Orient et Occident au Moyen Age: contacts et relations (XII a XV s.)*. – London, 1976. – P. 255–265; Richard J. *La papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIII–XV siècles)*. – Rome, 1977.

29. Тенденційно проримське зображення унійного процесу див.: Petrovicz G. *L’Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686). Tesi de laurea...* Roma, 1950. Пор. рецензію: Dachkevitch Ya. // *Revue des études armeniennes*. N.S. – Paris, 1964. – Т. 1. – P. 462–466. Документи до теми: Українсько-армянські зв’язи в XVII в. *Сборник документов / Сост. Дашкевич Я. Р.* – К., 1969. Про спільні та відмінні риси двох уній: Дашкевич Я. *Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596–1996). Статті й матеріали*. – Львів, 1996. – С. 74–86.

30. Про вірменів та падіння Кафи див.: Колли Л. *Исторические документы о падении Кафы // Известия Таврической ученой комиссии*. – Симферополь, 1911. – № 45. – С. 1–18; Колли Л. *Падение Каффы (По генуэзским и другим современным источникам). Последние месяцы генуэзской Каффы (1474–1475 гг.) // Там же*. – 1918. – № 55. – С. 145–174; Malowist M. *Kofa – kolonia genuenska na Krymie i problem wschodu w latach 1453–1475*. – Warszawa, 1977; Cazacu M., Kevonian K. *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents // Cahiers du monde russe et soviétique*. – Paris, 1976. – Vol. 17, fasc. 4. – P. 495–538 (стаття в прогенуезькому дусі).

31. Вірмени взяли активну участь у внутріполітичній боротьбі в Молдавії й після поразки опозиції масово емігрували. Див.: Sulzer F.J. *Geschichte des Transalpinischen Daciens das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhange mit der Geschichte des ubrigen Daciens...* Wien, 1781. – Т. I, Bd. 2. – S. 132–135; Wolf A. *Beltrage zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstentums Moldau*. – Hermannstadt, 1805. – Т. 1. 2. – S. 146–147; Szongott Ch. *Szamosujvar szab. kir. varos monografiaja. IV. A magyarorszagi ormenyek ethnographiaja*. – Szamosujvar, 1903.

32. Див.: Дашкевич Я. *Емблематика та символіка вірменів України XIV–XVIII ст.* // *ЗНТШ*. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 260–273.